

ФІКЦІЯ ПОЛЬСЬКО-ВІРМЕНСЬКОГО СТАНИСЛАВОВА В ОПОВІДІ ХОВАНЦЯ

На Близькому Сході існує приказка: «В бізнесі здурити грека зможе лише жид, а жиди – лише вірменин». Про цей народ купців та мандрівників з Кавказу говориться, що він найліпше у світі вміє робити бізнесові справи. Незважаючи на тяжкі обставини і виклики світової історії, вірмени продемонстрували феноменальну здатність зберігати етнічну ідентичність, мову і культуру в найнесприятливіших ситуаціях.

Присутність вірмен на наших теренах становить багатовікову, якщо не тисячолітню традицію, а перші згадки про вірмен на землях Старокиївської держави знаходять уже в XI ст. Масове переселення вірмен до Галичини припадає на середину XIII ст., коли у 1239 р. татарські орди під керівництвом хана Альп Аслана зруйнували столицю вірменської держави Ані. Після цих подій маса втікачів рушила на нові території, будуючи підвалини для вірменської діаспори.

Період середини XIII–XIV ст. вважається першою хвилею еміграції вірмен на галицькі землі. Перші втікачі ділилися на дві частини – на шляхту і лицарство, що шукали сховку і наймалися на військову службу до руських князів. Друга частина – купці, які розпочали будівництво своїх крамниць у державах на північ від Чорного моря. З роками ця друга група втікачів-купців почала домінувати.

Вірменська традиція згадує про освячення у 1098 р. церков Пресвятої Богородиці і Св. Григорія Святителя у місцевості Ілов-Львів. Це і є першим матеріальним слідом присутності вірмен у Галичині. Однак першим офіційним документом, що це підтверджує, є оздоблена книга, подарована ігуменом вірменського монастиря зі Сквезкого вірменській церкві у Львові, збудованій з каменю у 1363 р. на місці старої, дерев'яної.

За свідченнями істориків, вірмени у Львові з'явилися набагато раніше першої писемної згадки про це місто. Деякі дослідники датують поселення вірмен під Високим замком серединою XII ст. Кажуть, що напис на могильному камені одного зі знищених вірменських цвинтарів свідчить, що вірмен хоронили тут 1277 р., тобто

через сім років після того, як король Данило переніс до Львова столицю своєї держави. Хроніки свідчать й про те, що вірмени служили у військових дружинах Данила Галицького і Лева Даниловича.

Працьовиті й миролюбні, вірмени швидко пристосовувалися до чужинецьких звичаїв, налагоджуючи дружбу з усіма сусідами, тому їх чисельність швидко зростала. Однак і на нових місцях поселень вірмени у своєму внутрішньому житті керувалися власними давніми законами, які привозили із собою у вигляді манускриптів. Завдяки відсутності етнічних і релігійних переслідувань та можливості розвитку вірмени перетворилися з купців на заможних міщан. Галицькі вірмени в південному та східному напрямках безпосередньо торгували в Криму, Константинополі, Малій Азії, Вірменії та на півночі Персії.

У XIV ст. Львів поряд із Венецією і Амстердамом стає однією з трьох найбільших вірменських колоній у Європі. На Сході континенту львівська вірменська громада була найчисленнішою, і саме тому 1364 р. Львів став центром Вірмено-Григоріанського єпископства.

Друга хвиля еміграції вірмен до Галичини розпочалася наприкінці XIV ст., після повної втрати незалежності вірменською державою у 1319–1375 рр. та захоплення турками в 1475 р. Криму. В цей час значні групи вірмен переселилися в Галичину і створили свої громади в містах Тисмениці, Снятині, Станиславові, Бродях, Жовкві, Золочеві.

Займалися вони переважно торгівлею східним крамом, ремеслом, імпортом та виробництвом дорогих килимів, шпалер, були перекладачами та послами, частина провадила сільське господарство і тваринництво, а згодом вірмени дедалі частіше ставали економами, радниками. Більшість вірмен мешкала у Львові та Кам'янці на Поділлі, а менші групи проживали в Тисмениці, Бродях, Бережанах, Лисцях, Станиславові чи Кутах.

Від польських королів галицькі вірмени отримали право на власний суд і самоврядування. Тому вони спричинилися і до орієнталізації місцевої культури та формування у польської шляхти відповідного естетичного почуття. Відбулось це завдяки імпорту зі Сходу прекрасних килимів, клейнодів, виробів зі шкіри, наметів, зброї, упряжі для коней, що служили також і взірцями для місцевих ремісників і умільців. З часом за різні заслуги перед Польською державою (участь у війнах, позики для короля) багато вірмен було нобілітовано. Їхні герби були екзотично-орієнтальними, часто в геральдичному полі розміщені були арка, якір та слон.

Щоб допомагати один одному в чужому для себе середовищі, вірмени організували власні братства, які мали на меті, крім моральної та матеріальної підтримки співвітчизників, також організацію ремісницького виробництва і торгових компаній.

Вірмени як народ торговий мусили зважати на панівний етнос і панівну релігію тієї країни, куди їх занесла доля. Вже 1630 р. вірменський архієпископ Миколай Торосович оголосив про перехід львівських вірмен до унії з римо-католицькою церквою, що спричинило їхню полонізацію.

Цікаво, що першість у нелегкій суперечці за Львів поляки виборювали, як це не дивно, не з українцями, а з німцями та вірменами. Бо німці, за визначенням істориків Львова, багаті і самовпевнені купці та ремісники, довго (мабуть, ще з часів останніх галицьких князів) утримували у своїй руках головні посади в органах міського самоврядування та керували найпрестижнішими міськими ремісничими цехами. Саме вірмени завдяки торгівлі східними товарами одержували величезні прибутки та робили Львів торговим мостом між Заходом і Сходом. І тільки після напливу польських колоністів і поступового занепаду транзитної торгівлі багаті львівські міщанські роди німецького та вірменського походження втратили панівні позиції. У Львові сформувалася нова міська еліта – вже польська. Молодий патриціат невдовзі зміцнів економічно, а потім і політично. Врешті-решт у XV–XVI ст. німці були полонізовані, а ще років через сто, після згаданої польсько-вірменської церковної унії, – і вірмени.

Якщо на початку XVII століття у Львові мешкало понад 2000 вірмен, то до кінця XVIII ст. їх залишалось вдесятеро менше, а вже у XX ст. їх майже не було – залишилися лише поляки з полонізованими вірменськими прізвищами. Незважаючи на це, львівські вірмени поки що мали ще свої школи, бібліотеки, шпиталі. Вірменський історик і мандрівник Симеон Дпір Лехаці писав, що на вірменській дільниці велася потужна харитативна діяльність: у неділю тут не обідали без жебраків, чужоземцям надавали притулок, голодних годували, хворих лікували. Якщо зима була довгою і суворою, жебракам роздавали хутряні шапки, кожухи, чоботи.

Вже після другої половини XVII ст. відбулася третя хвиля еміграції молдавських, румунських та кримських вірмен, які переселилися на галицькі землі. В Галичині вони створили громади в Кутах та Городенці, а частина з них поселилася у Львові, в якому на той час уже існувала

вірменська громада зі своєю церквою, єпископом, судами та органами самоврядування.

Одночасно розпочався процес практично тотальної асиміляції вірмен, коли їхні права зрівняли з правами польського міщанства та коли їхня мова перестала звучати на щодень. У 1766 р. польський король Станіслав Август Понятовський підтвердив права вірменських громад, а згодом зрівняв вірмен у правах з польськими містянами. Фактично місцевих вірмен мирно, але послідовно полонізували. Єдиними групами, які надалі розмовляли вірменською, були ті, що з'явилися під час пізніших міграцій з Румунії. Наприкінці XIX ст. вірменські колонії остаточно припинили своє існування у класичних формах. Прискореними темпами відбувалась асиміляція вірмен з поляками, українцями та румунами.

Не тільки історичні обставини, а й взаємна конкуренція між вірменами змушувала їх і далі переселятися в інші міста нашого краю – до Галича, Снятина, Городенки, Тисмениці, Кут. До речі, саме в Кутах вірмени зберігали свою національну ідентичність найдовше. Очевидно, тут вони, хоч і не мали тісних зв'язків з історичною батьківщиною, жили ізольованішим життям. І на нових місцях поселень вірмени мали свою громадську організацію, судилися за власним правом, так званим вірменським статутом. Займалися вони традиційними для себе видами ремесел, такими як ткацтво, килимарство, чинбарство, кушнірство. Зокрема вони привезли з собою таємницю виготовлення сап'яну, виробництвом якого особливо славилася сусідня зі Станиславовом Тисмениця.

Залишилися добрі спогади про вірмен у Якова Головацького, який ще в XIX ст. писав: *«За милю від Станиславова на сході лежить Тисмениця над Вороною, місто з вірменським населенням. Цей східний народ, ще за княжих часів запрошений на Русь для піднесення торгівлі, осів по містечках Південної Русі, зокрема, у Лисці, Тисмениці, Язлівці, Кутах, Снятині... Вірмени займаються торгівлею, приготуванням лою. До сьогодні зберегли свою віру, почасти мову, народний побут, риси обличчя. Старі говорять по-вірменськи, молоді по-українськи. Вірменин відзначається стриманістю, ощадливістю, торговельним хистом... Деякі багатші родини, які здобули шляхетство, сьогодні є власниками великих маєтків у Східній Галичині. Вони об'єдналися з польською шляхтою, прийняли польську мову й шляхетські звичаї, почасти латинський обряд».*

А Леопольдові Захер-Мазоху галицькі вірмени і вірменки запам'яталися такими: *«Якщо комусь захочеться створити невеличкий образ Галичини, то нехай поїде на ярмарок до Коломиї. ... Йому здаватиметься, що він то на багдадському базарі, то на церковній площі якогось села у Шварцвальді. Як і там, ударять по руках смаглявий вірменин з довгим чубуком та білявий шваб з короткою файкою в кутику уст, відчуття подібності проймає його, і він бачить, як Схід і Захід простягають один одному руки. ... Немає тут якогось одного жіночого образу – є галерея жіночих портретів ... поряд з ними очі газелі – очі мешканки Малої Азії з того племені, доньки якого ставали рабнями, щоб робити рабами своїх господарів. Ніби якась гурія, лежить на килимі у білому вбранні та тюрбані вірменка. Пальмове листя та страусові опахала навіюють мусульманські мотиви та гаремні фантазії...»*

У першій половині ХХ ст. вірмено-католиків у Галичині було приблизно 5500 осіб. Вони мали дев'ять парафіяльних церков і 16 каплиць. До 1930-х років вірменські мешканці прикордонних містечок Кути над Черемошем, Снятин чи Чернівці зберегли свою мову, обряд і традиції у відносно незмінній формі.

Після Львова відомим осередком вірменської колонізації був і Кам'янець. Ще в першій половині ХІІІ ст. на Поділлі недалеко від майбутнього міста вірмени заснували село Вірмени-Великі, а неподалік – Вірмени-Малі. В 1672–1699 рр., коли турецькі яничари володіли Поділлям, значна частина вірмен покинула місто й переселилася до Станиславова, Львова та інших міст Галичини, а то й в інші землі. Тут вони займалися ремісництвом, торгівлею, різними промислами.

Зазвичай вірменські ремісники славилися як виробники предметів розкошу. Золототкацтво ХVІІІ ст. пов'язують з найпоширенішим його типом – «персіярством», тобто виготовленням відомих шовкових та золототканих поясів. Ареал виготовлення золототканих поясів на теренах тогочасної Речі Посполитої був досить широкий: від Станиславова на Сході до Гданська на Заході та Слуцька, Несвіжа на Півночі (тобто в сучасній Білорусі). У ХVІІІ ст. шовкові золототкані пояси виготовляли у дрібних майстернях ткачів-вірмен у Станиславові, Бродах, Бучачі, Лагодові, Куткорі.

У середині ХVІІІ ст. до Станиславова в пошуках роботи з Константинополя прибували вірменські ткачі і засновували тут

персіярні. Пояси, виготовлені в цих майстернях, позначені в орнаментатії відчутними впливами турецького мистецтва. Найвідомішими ткачами вірменського походження, які починали свою мистецьку діяльність у Станиславові, були Домінік Мішорович та Ян Маджарський.

Як свідчать документи, окремі групи вірменських купців у XVIII ст. створили спеціальні господарства – фільварки, в яких вирощували волів, корів, коней і свиней на продаж. Так, у 50–70-х рр. XVIII ст. станиславівські вірмени – купці брати Валетян і Кастан Богдановичі посідали *«власні фільварки, в яких плодилися і випасалися стада»*, які згодом продавали іншим купцям, що прибували сюди на закупівлю худоби. Так, наприклад, у вересні 1779 р. станиславівські купці Теодор і Давид Богдановичі *«згідно з купецьким звичаєм»* вибракували собі у фільварку Богдановичів у Молдавії 110 штук коней і кляч і погнали *«на продаж»*.

Джерела твердять, що 1761 р. станиславівський вірменський купець Микола Гайбаб Данікевич ще з іншими співвітчизниками рідного поселення в компанії їхали з кіньми до Силезії, а переходячи Відзіславську комору, платили мито і мусили *«документально доводити»*, що й до того сплачували мито по дорозі. Станиславівський вірменин купець Богдан Антонович у 1762 р. *«спродував з Дунаю рибу – білугу і торгував»*. Спочатку, при привезенні, він платив мито на території Молдавії, потім на кордоні – полякам, а привізши, продавав, і решту *«далі за кордон вивозить»*. У 70-х роках XVIII ст. станиславівські вірмени займалися торгівлею рибою: їхали до міста Кілії біля Дунаю, яке тоді було під владою Туреччини, купували білугу і *«вивозили возами на продаж»*.

У 70-х роках XVIII ст. в станиславівських вірменських актах часто йдеться про торгівлю поселенців в *«Угорському краї»*. Наприклад, про вірменина Криштофа Стефановіча сказано в одному урядовому протоколі, що він упродовж 26-ти років вів торгівлю у *«різних іноземних краях»*. Одна група цих купців торгувала одноосібно. Інші ж, переважно рідні брати, зав'язували між собою торговельні спілки з метою закупівлі і збуту худоби і відповідно ділилися доходами. Так, Богдан і Ян з роду Степана Богдановича, *«рідні брати»*, тримали між собою спілку 12 років (1764–1776). Поселенці Михайло і Валерій з роду Христофора Богдановича, також *«рідні брати»*, – теж мали між собою *«спілку»* молдавськими волами, а часом валанськими вепрами. В самому Станиславові *«нічим не торгували»*, тільки в Молдавії

вигодувану у фільварках худобу – коней і волів виводили «на кордон», платили до угорської скарбниці мито і через «кордон Польщі» транспортували худобу до Силезії...

Власне про ці та інші обставини розвитку вірменської громади Станиславова XVII–XVIII ст. знайдемо відомості в невеличкій краєзнавчій студії польського громадського діяча 1930-х рр. *Чеслава Хованця*.

Зауважу, що сучасному українському читачеві слід пам'ятати: автор на власний манір описує вірменську еміграцію до Станиславова за її третьої хвилі – переважно молдавських і румунських вірмен, яких дуже скоро асимілювали місцеві поляки. До того ж новоявлені станиславівські вірмени не були стовідсотковими чи навіть п'ятдесятивідсотковими людьми далекого тоді від Європи Орієнту. Радше, це були представники вже тоді напівполонізованих родів, які спеціалізувалися головним чином на міському ремеслі і якомусь виробництві для Речі Посполитої. А найголовніше, що, будучи дуже сприятливими у бізнесі, новоприбулі міщани створили серйозну конкуренцію і протипагу місцевим жидам. Не треба далеко ходити, щоб не розуміти такої ситуації в етнічному бізнесі – всі «класичні» автори нашого міста (о. Садок Баронч, А. Шарловський) наввипередки описують історію вірмено-жидівського протистояння, переповідають привілеї вірменським купцям, про утворення окремого магістрату й надання маґдебургії (в чому засумнівався Ч. Хованець) і т. д.

Відомий такий історичний сюжет. У 1732 р. жидівський кагал Станиславова становив 1470 душ. А загальна кількість населення була 3321 мешканець, зокрема 1518 поляків та русинів-українців, 333 вірмен. Саме з останніми спостерігалось найбільше протистояння жидівської громади. Ще 9 травня 1736 р. вірмени написали скаргу до Юзефа Потоцького, звинувачуючи жидів у нахабному захопленні підприємництва, корчмарства і торгівлі в місті, змушуванні купців-християн здавати свої будинки жидам через борги. Ю. Потоцький зібрав раду, яка мала визначити, яку підприємницьку діяльність можуть провадити жиди. Рада знову заборонила їм винаймати нерухомість без спеціального дозволу власника міста. Їм заборонили також відкривати корчми та заїжджі двори в будинках, які вони винаймали у вірмен. До того ж розпорядженням від 24 квітня 1743 р. вірменам дозволили збудувати власну церкву саме коштом жидів – спеціальним податком 1000 злотих на рік. А що церкву будували 20 років, то станиславівські жиди виплачували цю суму щороку аж до 1762-го!

Нині важко погодитися з автором, що саме новопостале місто в межириччі Бистриць, вдалиї протекціонізм родини Потоцьких безпосередньо сприяли розвиткові вірменського життя в Станиславові. Правдоподібніше, прибулі молдавські, румунські чи навіть кам'янецькі вірмени почали вимагати підтвердження їхніх прав і привілеїв, наданих польськими королями ще задовго до появи тих у Станиславові, незважаючи на інші етнічні спільноти. Зрозуміло, що підстави тут були вагомі – і надання шляхетства, і підкорення римо-католицькій церкві, і повномасштабна асиміляція з поляками, інтеграція в їхню «високошляхетську» культуру. І діяли тут вірмени як справжні ділки і комерсанти, тим самим створюючи прецедент у вже сформованих міжнаціональних відносинах міста, ясна річ, шукаючи свого місця під сонцем. Звідси і така палка риторика Ч. Хованця, який за будь-якої нагоди у власних рядках бачив «велику місію» Речі Посполитої і Потоцьких у вірменській колонізації Покуття. Остання була по суті економічно кон'юнктурною і запізнілою спробою влади збільшити власні прибутки, знайти у вірменах надійного союзника – вже без власної мови, власної культури та ідентичності. Передбачалося, що останні таким чином витіснять станиславівських жидів. Єдине, в чому правий Ч. Хованець, то це в тому, що *«мешканці міста були справжнім збіговиськом різних народів, мов і релігій, виразно відрізняючись... відсутністю традицій співіснування і переповненням взаємних антагонізмів»*. Однак вірменська еміграція до Станиславова, яку він оспівав, жодним чином не була прикладом «згуртованої організації і суспільної готовності». На превеликий жаль, у Станиславові міжнаціональне життя і життя міське загалом приблизно до першої третини ХХ ст. розвивалося в замкнених етнічних границях – гетто. Існували гетто жидівські, українські, німецькі, польські і вірменські. Наявність таких своєрідних анклавів ускладнювала і без того важку ситуацію з можливого добросусідства і взаємовпливу культур, створюючи тривку міжетнічну конкуренцію. Тоді в подальші століття ця ситуація, безперечно, відрізняла Станиславів від сусідніх Львова, Коломиї і Чернівців.

Бачимо, що вірмени, які масово увійшли до станиславівського середовища в XVII ст., краще, ніж самі поляки, використали ситуацію. І загалом самі ж вірмени використали поляків з їхніми непомірними шляхетськими амбіціями, традиціями і звичаями, звісно, поплатившись за це власними мовою і вірою. Відтоді останні дві цивілізаційні ознаки станиславівських вірмен стали таким собі

непотребом, рудиментом. За лояльність до влади й економічне зростання було сплачено велику ціну, яка компенсувалася виникненням християнсько (поляки, вірмени)-юдейського (жиди) конфлікту. А тому минуле станиславівських етнічних спільнот уже в наступні, XIX і XX ст. не існувало відокремлено від подій у міській історії, співіснувало в свідомості містян із сучасністю, перепліталася з нею. Звідси і ситуація, коли колишні кривди між народами-сусідами ставали каталізатором міжетнічних спалахів і конфліктів.

Дослідження епохи польського міжвоєнтя авторства Ч. Хованця і його неприховане захоплення від польсько-вірменського союзу XVII–XVIII ст. в нашому місті мають і політичне підґрунтя. Стверджуючи, що національна асиміляція українського, німецького і жидівського населення Галичини є фікцією, польські шовіністи 1920–1930-х рр. вбачали своє завдання у втягненні населення окупованих ними західноукраїнських земель у систему польської державності, його поєднання з цією системою, прийнятні до часу цілковитої державної асиміляції, створенні певного гармонійного *modus vivendi*.

Чи ж не до цього так прагнув автор, підкреслюючи «вплив польських (!) вірмен на наше життя у минулих століттях», чи ж не цим автор уміло протиставив поляків і вірмен іншим народам, які створили наш Станиславів, – жидам, українцям, німцям? Може, тут і криється великоімперське бажання польської історіографії міжвоєнтя остаточно асимілювати національні меншини (які по суті були автохтонами на своїй землі) нашого краю, поглинути будь-яку національну індивідуальність українців і жидів? Може, в такий спосіб Ч. Хованець хотів ретранслювати тезу поляків про вдавану і формальну лояльність тепер упосліджених ними народів до всієї польщизни? Цього ж так хотілося полякам від українців і жидів у міжвоєнній Польщі. Мовляв, якщо будете такими ж, як вони – станиславівські вірмени, тоді будете з тими ж правами, що й ми – розчинитеся в нашій вітчизні – від моря до моря.

...Сто років тому львівські жиди жартували: якщо син жида став поляком, то це ще не означає, що його діти не будуть жидами. Що стосується, наприклад, відомої родини Абрагамовичів, можна констатувати: коли нащадки вірмен почувалися поляками, то це ще не означає, що їхні нащадки не почувуться українцями. Називають і промовистий доказ – гробовець графа Абрагамовича на

Личаківському цвинтарі. В ньому, крім його власників, спочивають ще четверо поляків (серед них – Омелян Торосевич – представник ще однієї відомої галицької родини вірменського походження і завзятий опонент українських політиків у Галицькому крайовому сеймі), а також шестеро українців, з-поміж яких старшина Легіону УСС та УГА з Полтавщини Михайло Гаврилко (загинув, обороняючи Польщу від більшовицької навали) й офіцер дивізії «Галичина» й УПА граф Володимир Абрагамович, який поліг у бою з енкаведистами...

Іван Монолатій

Титульний аркуш рукописного Євангелія вірменського пароха в Станиславові о. Кишиштофа Захновича (†1706 р.)